

HISTORIA / HISTORY

TOMASZ NARUSZEWICZ

Państwowa Uczelnia Zawodowa im. prof. Edwarda F. Szczepanika w Suwałkach

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9640-7507>

e-mail: bakal@poczta.onet.pl

ADMINISTRACJA MIEJSKA FILIPÓWA I PRZEROŚLI W XVIII WIEKU

Streszczenie: Filipów i Przerośl w XVIII w. leżały we wschodniej prowincji Rzeczypospolitej Obojga Narodów – Wielkim Księstwie Litewskim. Podlegały powiatowi Grodno i województwu Troki. Obok biegła granica z Prusami. Filipów prawa miejskie otrzymał w 1570, a Przerośl w 1576 r. Funkcjonowały tu władze miejskie oraz starostwa. Organizowano miejscowe sądy. Mieszczanie mogli też odwołać się do sądu w Grodnie. Ratusze działały w tych ośrodkach od drugiej połowy XVI w. Filipowska siedziba władz miejskich z połowy XVIII stulecia miała przynajmniej dwie kondygnacje. W Przerośli ratusz znajdował się w centralnej części placu rynkowego. Ratusze w obu miastach były drewniane. Obydwa miasta posiadały herby nadane im przez królów polskich, Filipów miał wizerunek raka, z kolei Przerośl – lwa. Powstały też pieczęcie miejskie. Herby te użytkowane są do dziś. W XVIII w. większym miastem była Przerośl.

Słowa kluczowe: Filipów, Przerośl, administracja, historia, miasta

MUNICIPAL ADMINISTRATION OF FILIPÓW AND PRZEROŚL IN THE 18TH CENTURY

Abstract: In the 18th century, Filipów and Przerośl were located in the eastern province of the Polish-Lithuanian Commonwealth – the Grand Duchy of Lithuania. They were subject to Grodno County and Trakai Voivodeship. The border with Prussia ran nearby. Filipów received city rights in 1570, and Przerośl in 1576. City authorities and starosty offices operated here. Local courts were organized. The townspeople could also appeal to the court in Grodno. Town halls operated in these centers from the second half of the 16th century. The seat of the city authorities in Filipów from the mid-18th century had at least two floors. In Przerośl, the town hall was located in the central part of the market square. The town halls in both cities were wooden. Both cities had coats of arms given to them by Polish kings. Filipów had a symbol of cancer. In turn, Przerośl had the symbol of a lion. City seals were also created. These images are still used today. In the 18th century, Przerośl was a larger town.

Keywords: Filipów, Przerośl, administration, history, cities

Zagadnienia wstępne

Oba miasta – Filipów i Przerośl – w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów znajdowały się w jej wschodniej prowincji – Wielkim Księstwie Litewskim. Wchodziły w skład powiatu grodzieńskiego w województwie trockim. W pobliżu znajdowała się granica z Prusami. W strukturach organizacji kościelnej przynależały początkowo do dekanatu Przerośl, później nazywanego Olwita, należącego do biskupstwa wileńskiego. Od początku zamieszkiwała na tym terenie przede wszystkim ludność polska (mazowiecka), przybyła tu w dużej mierze z sąsiednich Prus. Osiedlali się także nieliczni Rusini i Litwini, a później też Żydzi oraz przybysze z Europy Zachodniej i Północnej. Cechą charakterystyczną obydwu tych ośrodków było ich usytuowanie przy znacznych naturalnych akwenach: Filipów założono przy Jeziorze Kamiennym, a Przerośl m.in. obok Jeziora Kościelnego¹.

Filipów i Przerośl sąsiadowały z ośrodkami miejskimi Rzeczypospolitej, takimi jak: Bakalarzewo (1558), Wiżajny (1606, 1693), Suwałki (1715, 1720) i Jeleniewo (1785). Po pruskiej stronie znajdowały się: Olecko (1560; niem. Marggrabowa, Oletzko) i Goldap (1570; niem. Goldap)².

¹ Biblioteka Narodowa w Berlinie (dalej: BN Berlin), *Krieges Karte der Provinz Neu-Ost-Preussen Enthaltend das nunmehrige Plocker und Bialystoker Cammer Departament Angefertigt in den Jahren 1795 bis 1800*; Archiwum Delegatury Służby Ochrony Zabytków w Suwałkach (dalej: ADSOZ Suwałki), Karta ewidencyjna nr 166; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD Warszawa), Metryka Koronna (dalej: MK), sygn. 410, k. 626; Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku (dalej: CAH Mińsk), f. 1711, op. 1, nr 71, k. 583; Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie (dalej: CAH Wilno), f. 694, op. 1, nr 3972, k. 60v; tamże, nr 3994, k. 41, 129–129v; *Opisy parafii dekanatu Olwita z 1784 roku*, opr. T. Naruszewicz, Suwałki 2013, s. 24, 57, 134, 136; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, pod red. M. Siuchnińskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 276; J. Nalepa, *Stabo – jaćwieska nazwa Jeziora Kamiennego na Suwalszczyźnie*, „Rocznik Białostocki” 1981, t. 15, s. 141–144; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki, Kalwarię, Witkowyszki, do Pilwiszek. Obszar dekanatu Olwita do końca XVIII wieku*, Suwałki 2020, s. 57, 69, 94, 99n.; M. Orłowicz, *Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim*, Białystok 1937, s. 366; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta i gminy*, Przerośl 2009, s. 18, 52n.

² AGAD Warszawa, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), sygn. 4762a, k. 368; tamże, MK, sygn. 410, k. 1442–1443; Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu (dalej: CAH Sankt Petersburg), f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3515, k. 1; *Akty wydawajemyje Wilenskoju Komisieju dla razbora drevnich aktov*, t. 21, Wilno 1894, s. 265, 358–359; *Lietuvos Metrika (1791–1792)*, ks. 556, Wilno 2005, s. 63; S. Achremczyk, *Słowo wstępne*, w: *Dzieje Olecka 1560–2010*, Olecko 2010, s. 5; D. Bogdan, *Olecko w latach 1560–1800*, w: *Dzieje Olecka 1560–2010*, Olecko 2010, s. 75; S. Filipowicz, *Przywileje dla miasta Suwałk*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2006, t. 6, s. 176; W.J. Grabski, *300 miast wróciło do Polski*, Warszawa 1960, s. 305; R. Grenz, *Der Kreis Treuburg. Ein ostpreußisches Heimatbuch, zusammengestellt, im Auftrage der Kreisgemeinschaft Treuburg*, Lubeka 1971, s. 51, 63–64, 71; W. Guzewicz, *Kościół i parafia diecezji elckiej (część 9)*, „Civitas ex Lex” 2023, nr 3(39), s. 7; B. Kahan, *100 years of the Suwalk Jewish Community*, w: *Jewish Community Book Suwalk and Vicinity: Baklerove, Filipove, Krasnopol, Psheroshle, Puns, Ratzk, Vizhan, Yelineve* (streszczenie w języku angielskim), Tel Aviv 1989, s. 11; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, s. 258, 295; T. Naruszewicz, *Administracja i funkcjonowanie klasztorów miasteczek Sejny i Suwałk w drugiej połowie XVIII wieku*, „Civitas et Lex” 2025, nr 1(45), s. 26, 28; S.A. Nowalski, *Monografia miasta Suwałk*, Kraków 1880, s. 7–20; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1965, s. 90–91, 122n.

W niniejszym artykule zostanie przedstawione funkcjonowanie XVIII-wiecznych władz miejskich w Filipowie oraz Przerośli. Podstawowym problemem badawczym jest próba odpowiedzi na pytanie, czy mieszczenie z tych ośrodków posiadali dostęp do odpowiedniej administracji miejskiej, która zapewniała im bezpieczeństwo i porządek. W opracowaniu wykorzystano metody indukcyjną i porównawczą.

Ówczesną administrację miejską tworzyły dwa organy: ława z wójtem na czele oraz rada z burmistrzem. Powstawały one po otrzymaniu przywilejów miejskich. Mieszczenie mieli obowiązek przestrzegania postanowień swych włodarzy³.

Do opracowania podjętej tematyki wykorzystano źródła znajdujące się w placówkach krajowych i zagranicznych, takich jak: Akademia Nauk w Wilnie (AN Wilno), Archiwum Delegatury Służby Ochrony Zabytków w Suwałkach (ADSOZ Suwałki), Archiwum Diecezjalne w Łomży (AD Łomża), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD Warszawa), Biblioteka Narodowa w Berlinie (BN Berlin), Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie (BU Wilno), Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku na Białorusi (CAH Mińsk), Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu (CAH Sankt Petersburg), Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie (CAH Wilno), Muzeum Narodowe w Krakowie (MN Kraków) i Muzeum Okręgowe w Suwałkach (MzO Suwałki). Liczne dane zaczerpnięto również ze źródeł drukowanych i wielu publikacji.

Rys historyczny nowożytnych miast Przerośl i Filipów

Panami tych ziem w średniowieczu byli Jaćwingowie. Później przypadły one wielkim książętom litewskim. Już w 1562 r. we wsi Przerośl funkcjonował duchowny katolicki, ks. Wojciech Grabowski. Był też zapewne kościół. Dwa lata później król Zygmunt August rozkazał osadzić w puszczech Oż i Przełom miasteczko Przerośl. Przywilej jednak zaginął i w lipcu 1566 r. monarcha wystawił nowy, mocą którego zwolniono osadników na dziesięć lat z podatków. Co istotne, już wówczas mieszczenie mogli korzystać z praw magdeburskich. Po upływie określonego czasu podjęto starania o nadanie ostatecznego prawa miejskiego. 23 listopada 1576 r. prawo magdeburskie nadał Przerośli król Stefan Batory⁴. Owe prawa miejskie potwierdzali też późniejsi władcy: August III (14 listopada

³ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV wieku – I połowy XVII wieku)*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. 1, s. 148; Z. Góralski, *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 2000, s. 16, 75, 182–183; J. Szlaszyński, *Władze Augustowa w okresie przedrozbiorowym*, „Rocznik Augustowsko-Suwałki” 2001, t. 1, s. 67.

⁴ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4761, k. 146; tamże, sygn. 4762a, k. 160–170v; tamże, Zbiór Dokumentów Pergaminowych (dalej: ZDP), sygn. 3192; CAH Sankt Petersburg, f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v; *Lietuvos Metrika (1566–1574)*, ks. 51, Wilno 2000, s. 45–46; *Piscowaja kniga Grodnenskoj Ekonomii*, t. 1, Wilno 1881, s. 429; J. Drungilas, A. Katilius, G. Milerytė-Japertienė, *Seinų ir Suvalkų kraštas. Kielionių vadovas*, Wilno 2015, s. 43; W. Guzewicz, *Kościół i parafia diecezji elckiej (cz. 19)*, „Studia Elckie” 26(2024), nr 1, s. 109; T. Naruszewicz, *Wpływ osadnictwa dorzecza Douspudy (Douszpudy, Dowspudy, Rospudy) na przemiany środowiska naturalnego do XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 2012, t. 20, s. 103; E. Rimša, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės*

1748) i Stanisław August Poniatowski (20 stycznia 1766). 21 marca 1571 r. Zygmunt August uposażył parafię Przerośl: „Jakośmy tego byli pierwiej rozkazali, miasteczko nowe na granicy pruskiej Przerosla nazwane, ku pożytkowi naszemu na wolach leśnictwa przełomskiego osadzić i w tymże miasteczku [...] kościół jest założon”⁵.

Przerośl miała znacznie bardziej rozbudowany układ przestrzenny aniżeli Filipów, jak też inne miasta regionu (Bakałarzewo, Berżniki, Puńsk czy Sejny)⁶. Miasteczko nazywano również: *Prerosla*, *Przerosl*, *Przerośla*. Prestiżu Przerośli nadawało istnienie wspomnianego rzymskokatolickiego dekanatu o tej nazwie w połowie XVII w. Już w 1669 r. zamieszkiwali tu Żydzi, a XVIII-wieczne miasto posiadało trzy cmentarze: katolicki, żydowski i ewangelicki⁷.

W 1775 r. Przerośl składała się ze 152 dymów (912–1216 mieszkańców). Za miastem znajdował się dwór miejscowego starosty. Na przedmieściu Prawy Las było kolejnych 46 dymów (276–368 osób)⁸.

Miasteczko Filipów założono w latach sześćdziesiątych XVI w., w miejscu dwóch wsi rodu Szembelów: *Szembelowa* i *Douspudy*⁹. Usytuowano je w rozwi-

miestų antspaudai, Wilno 1999, s. 450; tenże, *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicz, Warszawa 2007, s. 834; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 19–20.

⁵ AD Łomża, zesp. II, sygn. 319, k. 408v; AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762a, k. 253; AN Wilno, f. 18–148, k. 46; BU Wilno, F57-B53/44, k. 29; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 54–54v; MN Kraków, BCz, dz. IV, sygn. 1775, k. 221; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 3, Warszawa 1846, s. 310; A. Citou, *Heraldyka białoruskich miestau (XVI – początek XX st.)*, Mińsk 1998, s. 222; W. Kłapkowski, *Fundacja i uposażenie kościołów w Przerośli i Puńsku*, „Ateneum Wileńskie” 13(1938), z. 1, s. 218, 220; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 45–46.

⁶ AD Łomża, zesp. I, sygn. 581, k. 5; CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 47, k. 1–4v; tamże, f. 1882, op. 1, nr 4, k. 47–47v, 77 (wpis mało czytelny); CAH Wilno, f. 1073, op. 1, nr 617, k. 41; tamże, SA 3765, cz. 2, k. 430–431; tamże, SA 3939, k. 737–738, 1071–1073, 1122–1124; P. Czyżewski, *Wasilków w XVI–XVIII wieku*, w: *Wasilków miasto renesansowej harmonii 1566–2006*, pod red. J. Maroszką, Wasilków 2006, s. 75; J. Drungilas, A. Katilius, G. Milerytė-Japertienė, *Seinų ir Suvalkų kraštas...*, s. 20; W. Guzewicz, *Berżniki jako ośrodek kościelny na Sejneńszczyźnie (zagadnienia wybrane)*, „Civitas ex Lex” 2019, nr 1(21), s. 72; S. Herbst, *Analiza układu przestrzennego miasta Sejny*, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1963, s. 223; J. Kotyńska-Stetkiewicz, A. Kułak, G. Ryzewski, M. Wróbel, *Neogotyckie kościoły województwa podlaskiego*, pod red. G. Ryzewskiego, t. 1, Białystok 2017, s. 219; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 24, 26–27.

⁷ AD Łomża, Księga chrztów parafii Janówka z 1652, k. 61; tamże, Księga chrztów parafii Janówka z 1666 roku, k. 153; tamże, zesp. IV, sygn. 1105, k. 12; CAH Mińsk, f. 1928, op. 1, nr 3, k. 131; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 17v; Cz. Matusiewicz, *Maszynopis i rękopis zarysu dziejów dekanatu Przerośl vel Olwita*, (Wstęp, Erekcja i uposażenie kościołów dekanatu Przerośl, czyli Olwita), [b.n.s.] (w posiadaniu Andrzeja Matusiewicza); J. Szlaszyński, *Cmentarz w Przerośli*, „Jaćwież” 2000, nr 10, s. 12, 41.

⁸ CAH Mińsk, f. 1882, op. 1, nr 4, k. 47–47v, 77; CAH Wilno, SA 3938, k. 775.

⁹ AGAD Warszawa, Metryka Litewska (dalej: ML), sygn. 195, ks. 11, k. 806–807; *Lietuvos Metrika (1511–1518)*, ks. 9, Wilno 2002, s. 99; W. Guzewicz, *Kościoły i parafie diecezji elckiej (część 7)*, „Civitas et Lex” 2023, nr 1(37), s. 9; K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, w: *Puszcze wielkooksiażące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2007, s. 255; J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkooksiażące puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010, s. 72; tenże, *Samorządne podziały administracyjne puszczy*, w: *Puszcze wielkooksiażące na północnym Podlasiu*

dleniu rzek *Douspudy* (Rospudy) i Filipówki. Od tej drugiej rzeki przyjęła się nazwa. Niedawne ustalenia wskazują, że już 12 lipca 1567 r. istniało królewskie miasteczko i kościół pw. Wniebowzięcia Matki Boskiej i św. Wawrzyńca w Filipowie¹⁰. 8 września 1570 r. Zygmunt August nadał mu prawa magdeburskie (zwane też niemieckimi). Rok później ostatni z Jagiellonów uposażył miejscową parafię. Ludności szybko przybywało. Z czasem utworzono aż cztery przedmieścia Filipowa: Jemieliste, Olszanka, Szafranki i Wólkę. W 1585 r. król Stefan Batory utworzył tu jedyne w regionie gimnazjum, co znacząco podniosło rangę i prestiż miejscowości. Osiedlało się tu wielu arian, których wspierali miejscowi starostowie. To wszystko sprawiło, że miasto stało się najważniejszym ośrodkiem w regionie. Określano je też wówczas jako: *Philipów, Philipow, Philipowo* czy *Filipowo*¹¹. Znaczne straty poniosło miasteczko po przegranej tu bitwie z 1656 r. z wojskami szwedzko-brandenburskimi oraz w czasie III wojny północnej i epidemii z początku XVIII w.¹²

Zamieszkali w pobliskim Czostkowie starostowie filipowscy postanowili więc sprowadzić do Filipowa Żydów. Zapewniali im znaczne dochody. Starozakonni dobrze znosili trudy ówczesnego bytowania i cieszyli się dużym zaufaniem szlachty, w tym starostów. Żydzi przebywali w Filipowie co najmniej od początku XVIII w. Zajmowanie się przez nich handlem i rzemiosłem doprowadziło jednak do konfliktów z miejscowymi chrześcijanami. W związku z tym ok. 1730 r. próbowano pozbawić ich praw gospodarczych. Starozakonnych ciągle wspierał miejscowy starosta. W 1741 r. pozwolono im na zamieszkiwanie w miasteczku, ale pod trzema warunkami: nie mogli budować nowych domów modlitwy, nie mieli

i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne), pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2007, s. 155; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 92.

¹⁰ ADSOZ Suwałki, Karta ewidencyjna nr 166; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 60v; *Lietuvos Metrika (1566–1572)*, ks. 530, Wilno 1999, s. 62; *Miasta polskie...*, t. 1, s. 258; T. Naruszewicz, *Rozwój miasteczek z obszaru dzisiejszego powiatu suwalskiego w XVI–XXI wieku*, materiały z konferencji naukowej w Bakałarzewie z 13 lipca 2014 r. (w ramach obchodów 500-lecia Bakałarzewa): *Dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego na dawnym pograniczu polsko-litewsko-pruskim*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2014, t. 14, s. 156.

¹¹ AD Łomża, zesp. IV, sygn. 1104, k. 18–286; tamże, sygn. 1105, k. 14, 22; AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762a, k. 20–22, 36; tamże, sygn. 4835, k. 185–194; tamże, MK 410, k. 619–625; tamże, ZDP, sygn. 4336; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 60v; tamże, f. 1073, op. 1, nr 617, k. 46; MN Kraków, BCz, dz. IV, sygn. 1775; *Akty wydawajemyje Wilenskoju Archeograficzieskoju Komisieju*, t. 7, Wilno 1874, s. 574–576; S. Grzelak, J. Sztukowski, *Województwo suwalskie*, przewodnik, Białystok 1982, s. 56; W. Guzewicz, *Kościół i parafia diecezji elckiej (część 7)*, s. 9; A. Matusiewicz, *Andrzej Wiszowaty, arianin*, w: *Biografie suwalskie*, Suwałki 1993, s. 89; M. Pokropek, *Ludowe tradycje Suwalszczyzny*, Suwałki 2010, s. 271; E. Rimša, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, s. 452; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija*, t. 1, Kowno 1938, s. 578; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 103.

¹² ADSOZ Suwałki, Karty ewidencyjne nr 166; *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 9: *Berzykas, Liudvinavas, Pilypavas*, opr. J. Drungilas, Wilno 2021, s. 11; J. Drungilas, A. Katilius, G. Milerytė-Japertienė, *Seinų ir Suvalkų kraštas...*, s. 40; W. Guzewicz, *Kościół i parafia diecezji elckiej (część 7)*, s. 9; tenże, *Kościół i parafia diecezji elckiej (cz. 19)*, s. 109; A. Jaśkiewicz, *Filipów*, „Jaćwing” 2014, nr 1(8), s. 21; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*, t. 3, Wilno 1991, s. 611; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 75, 395–396; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 31–33, 38, 74.

prawa kupować nowej ziemi i nie posiadali pierwszeństwa w nabywaniu towarów na rynku. Trzy lata później zamieszkivali oni na jurydyce starościńskiej. 7 grudnia 1764 r. starosta Tadeusz Puzyna przekazał miejscowym Izraelitom działkę, na której wybudowano synagogę. Rok później stwierdzono, że Żydzi mieszkali na placach wójtowskich i na tzw. Katowszczyźnie (łącznie 14 rodzin). W 1775 r. miasto liczyło jedenaście dymów żydowskich¹³.

Filipów w XVIII w. liczył kilkuset mieszkańców i czasami był określany miastem. Podlegał starostwu o tej nazwie, dzierżawionemu przez Puzynów. Większym ośrodkiem była Przerośl, która w końcu tego stulecia liczyła 1310 mieszkańców, co dawało jej pozycję największego miasta w regionie. Była ludniejsza nawet od Suwałk. Istotny wzrost znaczenia Filipowa i Przerośli miał miejsce w 1789 r., gdy wyznaczono je ośrodkami Akt uniwersału Rzeczypospolitej WKL dla powiatu grodzieńskiego¹⁴.

U schyłku 1789 r. odbyła się w Warszawie czarna procesja przedstawicieli miast królewskich. Złożyli oni na ręce króla i marszałka sejmu petycję, w której domagali się zwiększenia praw mieszczan – aby ich stan w oczach szlachty „przestał być obelżywym”. Zachęcał ich do tego typu działań sam Hugo Kołłątaj¹⁵. Ówczesny akt unii miast podpisali także przedstawiciele Filipowa i Przerośli¹⁶.

Wójtowie z ławami

Przykład innego miasta królewskiego lokowanego w tym okresie na prawie magdeburskim z powiatu grodzieńskiego – Lipska – wskazuje, że wójt był mianowany przez króla i miał najsilniejszą pozycję w mieście. Sprawował nadzór nad przestrzeganiem prawa oraz wykonywaniem przez mieszczan rozkazów królewskich. Przewodniczył też sądowi wójtowskiemu. Nieco inaczej pozycję wójta widział litewski uczony Edmundas Rimša. Uważał on, że ta instytucja w miastach litewskich odgrywała, szczególnie w początkowym okresie kształtowania się samorządów, rolę nie mniejszą aniżeli rada miejska. Wójtowie miejscy wywodzili się przeważnie ze stanu szlacheckiego i uważano ich za reprezentantów właścicieli miast. W różny sposób traktowano w tym względzie ławników. Według Zbigniewa Góralskiego mniejsze miasta miały trzech lub czterech ławników, których wybierała rada miejska. Ławnicy tylko doradzali wójtowi,

¹³ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 33, k. 836–837v; tamże, nr 39, k. 695n.; tamże, nr 52, k. 182–182v; tamże, f. 1882, op. 1, nr 4, k. 46v–47; CAH Wilno, f. 11, op. 1, nr 1092 (SA 3809), k. 24–26; *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 592–593; B. Kahan, *100 years of the Suwalk Jews...*, s. 12; J. Michalski, *Miasta polskie w XVIII wieku*, w: *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. 1, s. 66; L. Podhoroński, *Historia nowożytna XVI–XVIII w. dla szkół średnich*, Warszawa 2000, s. 279.

¹⁴ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 71, k. 88; CAH Wilno, SA 3938, k. 774v; tamże, SA 4056, k. 113; J. Wąsicki, *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964, s. 125–127, 132, 137, 139.

¹⁵ Oxford, *Wielka Historia Świata. Polska*, t. 33, Warszawa [b.r.w.], s. 105.

¹⁶ *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, opr. J. Woliński, J. Michalski, E. Rostworowski, t. 2, Wrocław 1957, s. 398, 400; E. Rimša, *Pieczęcie miast...*, s. 391, 834.

który dysponował wyłącznym prawem sądzenia. Często w miastach obecni byli zastępcy wójta – podwójci lub landwójtowie¹⁷.

Przywilej królewski dla Filipowa z 1570 r. stwierdzał, że mieszczenie karnie odpowiadali „Jedno przed wójtem tego miasta teraz i na po tem będącym, który od nas zawsze wedle potrzeby podawań być ma, i przed burmistrzem z pośrodku siebie według zwyczaju i innych Wielkiego Księstwa Litewskiego miast obranym i postanowionym”. Ława z wójtem miała sądzić w sprawach o kradzieże, „mężobójstwo” i podpalenia. Wójt filipowski musiał być człowiekiem pobożnym i zaznajomionym z prawem. W 1578 r. Stefan Batory podwoił liczbę włók wójtowskich w Filipowie z dwóch do czterech¹⁸.

Wójtem filipowskim na początku XVIII w. był Krzysztof Puzyna. 25 kwietnia 1703 r. król zezwolił mu na przekazanie tegoż wójtostwa któremuś z rodu Puzynów („zrzec się in personam urodzonego – z Kozielska Puzyny”). Puzyna nie wskazał nawet imienia przyszłego wójta, ale otrzymał zapewnienie monarsze, że będzie to przedstawiciel jego rodziny. Mimo tych deklaracji, już w 1706 r. August II Mocny przekazał wójtostwo filipowskie innemu szlachcicowi – Gabrielowi Szpilewskiemu. Krzysztof Puzyna nie dawał jednak za wygraną i kilkanaście lat później wyjednał u władcy zgodę na wójtostwo filipowskie dla swego syna Jerzego Puzyny. Tenże wójt Filipowa został 28 listopada 1720 r.¹⁹

Funkcji tej nie piastował jednak długo, gdyż 19 grudnia 1722 r. August II Mocny wójtem filipowskim mianował kolejnego syna Krzysztofa Puzyny – Michała. W jego rękach urząd ten znajdował się przez długi czas (m.in. w latach: 1731, 1739, 1740, 1741, 1742, 1744, 1747, 1750, 1751, 1752). Co ciekawe, już 11 lipca 1740 r. określono go „starym wójtem miasta Filipowa”. Był też chorążym powiatu upickiego²⁰. Możliwe, że przez pewien czas wójtostwo filipowskie spoczywało w rękach Ignacego z Kozielska Puzyny, też chorążego upickiego, którego wójtem i starostą Filipowa określono 16 marca 1741 r.²¹

Pisarzem wójtowskim był tu na przełomie 1740 i 1741 r. Jakub Barszczewski. Urząd landwójta od 22 grudnia 1740 r. sprawował Józef Bagiński. Krytycznie

¹⁷ J. Bardach, *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historyczny” 87(1980), z. 1, s. 39; Z. Góralski, *Encyklopedia urzędów i godności...*, s. 75, 114–115, 182; A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998, s. 51; K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska...*, s. 295; E. Rimša, *Pieczęcie miast...*, s. 47.

¹⁸ AGAD Warszawa, MK, sygn. 410, k. 619–623; *Akty wydawajemyje Komisijeju, wysoczajsze uczeżdzennoju dla razbora drewnich aktow*, t. 1, Wilno 1865, s. 157–162; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 147; P. Krupiński, *Dzieje parafii Filipów do końca XVIII wieku* [praca magisterska napisana w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku pod kierunkiem prof. S. Alexandrowicza i dr. J. Maroszka, obroniona w 1999 r., s. 14]; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 104.

¹⁹ *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 174–184.

²⁰ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4840, k. 65; BU Wilno, F57-B53/1316, [b.n.k.]; CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 29, k. 202–203, 551–552, 621–621v; tamże, nr 33, k. 315–315v; tamże, nr 36, k. 295–295v; tamże, nr 39, k. 438; tamże, nr 41, k. 22, 41–41v; tamże, nr 49, k. 534, 546v; *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 570, 587, 590n.; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 184–193, 195, 216, 218, 248; T. Naruszewicz, *Konflikty mieszczan filipowskich w latach czterdziestych XVIII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 10(2010), s. 91.

²¹ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 30, k. 212v; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 212.

oceniali go inni mieszczenie. Zarzucano mu, że był człowiekiem spoza miasteczka, nie posiadał tu zabudowań, wcześniej zajmował się tylko malowaniem obrazów i drobnym handlem, a nawet podtruwał kury sąsiadom. Bagińskiego uważano za bliskiego współpracownika Puzyny. Podobno kazał „na rynku ćwiczyć” niewinnych mieszczań, w tym parobka miejscowego burmistrza²². Była to najprawdopodobniej forma zastraszenia magistratu.

Bagiński długo nie utrzymał się na swym stanowisku i 26 stycznia 1742 r. wzmiankowano landwójta Michała Minkiewicza. Ławnikiem był w tym okresie Jakub Wyszomirski. Dwa lata później funkcję landwójta pełnił Jakub Wojnowski, pisarza wójtowskiego – Stefan Podbielski, a dwóch jego ławników to Antoni Pawłowski i Jakub Wyszomirski. Michał Minkiewicz ponownie był landwójtem 29 listopada 1748 r. Po czterech latach zajmował się tym Jakub Barszczewski. Współpracowali z nim ławnicy: Jakub Buczyński, Antoni Pawłowski, Maciej Wiszniewski i Jakub Wyszomirski²³.

Następcą Michała Puzyny został Jakub Puzyna, starościc popański (pupański). 14 sierpnia 1754 r. formalną zgodę na objęcie przez niego urzędu wójtowskiego wydał w Warszawie król August III. Jakub pełnił to stanowisko także w 1755, 1760 i 1762 r. Nie łączył on już jednak funkcji wójta i tutejszego starosty. 7 grudnia 1762 r. władca zezwolił mu na scedowanie wójtostwa filipowskiego na rzecz Tadeusza Puzyny, starosty filipowskiego²⁴.

Zastępcą wójta Tadeusza Puzyny w 1765 r. był Jakub Barzczewski (Barszczewski). 24 maja 1773 r. ostatni monarcha Rzeczypospolitej wyraził zgodę, by Tadeusz Puzyna przekazał wójtostwo Tomaszowi Michniewiczowi, strażnikowi powiatu kowieńskiego²⁵.

Ostatnim znanym z nazwiska wójtem Filipowa w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów był Ludwik Minkiewicz, z którym 18 marca 1794 r. współpracowali ławnicy: Wojciech Kraszewski, Szymon Podbielski, Jan Remiszewski i Paweł Urbanowicz²⁶.

Przywilej miejski z 1576 r. gwarantował istnienie dwóch włók wójtowskich w Przerośli. W latach 1740–1741 funkcję wójta pełnił tu Józef Antoni Sołohub vel Sołohub, który jesienią 1741 r. razem m.in. ze Stanisławem Pawlikowskim rozsądzał spór w magistracie filipowskim²⁷. Pawlikowskiego nazywano też

²² CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 30, k. 80, 85–86; 210n.; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 194–197, 208.

²³ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 29, k. 202–203; tamże, nr 31, k. 29–30; tamże, nr 33, k. 589–590v, 836–837v; tamże, nr 41, k. 22; *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 588.

²⁴ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 49, k. 552; tamże, nr 50, k. 17; tamże, nr 52, k. 233; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 213–214, 264–267.

²⁵ CAH Wilno, f. 11, op. 1, nr 1092 (SA 3809), k. 24; *Inwentarze starostw i dzierżaw powiatu grodzieńskiego 1765*, opr. G. Krupiński, Warszawa 2012, s. 100; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 268, 297–298.

²⁶ CAH Mińsk, f. 1761, op. 1, nr 16, k. 159–162; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 299, 301.

²⁷ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4761, k. 147; CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 49, k. 534; *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 573n.; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 216.

namiestnikiem, administratorem oraz landwójtem przeroślskim²⁸. W latach sześćdziesiątych XVIII stulecia wójtami byli tu: Józef Białłozor i Stefan Zabiello (od 30 marca 1769 r.). Zabiello sprawował ten urząd także w 1775 r. 23 sierpnia 1773 r. landwójtostwo spoczywało w rękach Adama Medekszy. Jednak już 3 września 1773 r. wzmiankowano landwójta Sankowskiego. Landwójta Adama Medekszę ponownie wspomniano 20 grudnia 1773 i w roku następnym. Sankowskiego wymieniono wtedy jako sługę wójtowskiego. Wójtostwo było nieobsadzone 29 października 1789 r. („po śmierci WJP Meiera, wojskiego kowień[skiego]”. U schyłku 1789 r. wójtem Przerośli był Stanisław Ciemnołoński, regent ziemski powiatu grodzieńskiego. Czerpał on dochody z tutejszej karczmy wójtowskiej²⁹.

Burmistrzowie, gmińscy, pisarze i rajcy

Reprezentacja mieszczan spoczywała w rękach rajców, którym przewodniczył burmistrz. Ustanawiali oni podatki, zarządzali mieniem miejskim i wydawali przeróżne rozporządzenia. Mieli też uprawnienia sądowe w sprawach cywilnych (tzw. sąd radziecki). Powoływali i kontrolowali urzędników. Radę miejską tworzyły dwa organy: rada urzędująca i „bywsza”. Kadencja trwała rok, po czym czynna rada stawiała się „przeszlą” i miała jedynie głos doradczy. Zbigniew Góralski uznaje w swoich opracowaniach burmistrza za głowę miasta. Burmistrza wybierali rajcy i był on niezależny od starosty. Przewodniczył radzie, do jego obowiązków należało też rozwiązywanie sporów między mieszczanami oraz walka z pijaństwem. Według Jarosława Szlaszyńskiego w Przerośli radę tworzyło czterech rajców, którzy wybierali spośród siebie burmistrza i gmińskiego. Sprawowanie funkcji miejskich było nieodpłatne. Według Juliusza Bardacha w skład magistratów wchodził: burmistrzowie, rajcy i pisarze. Ci ostatni pełnili swoistą rolę sekretarzy rad miejskich. Burmistrzowie byli mieszczanami w przeciwieństwie do wójtów, którzy wywodzili się z reguły ze stanu szlacheckiego³⁰.

Pisarzem miejskim filipowskim w latach trzydziestych XVIII w. był Kazimierz Maleyko. Z 12 sierpnia 1740 r. znamy burmistrza Filipowa – Jana Gosia vel Gosiewskiego. Niebawem jednak zmarł. Na początku lutego 1741 r. burmistrzem był Kasper Paszkowski, który współpracował z pisarzem Gabrielem Rożańskim, rajcą Piotrem Gosiewskim i „bywszymi” burmistrzami Marcinem Koleyninem i Michałem Minkiewiczem. Kasper Paszkowski kierował radą także

²⁸ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 49, k. 534, 547v, 550v; *Akty izdawajemyje...*, t. 7, s. 573, 596, 599n.; *Lietwos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 216, 252, 262.

²⁹ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 56, k. 36; tamże, nr 59, k. 245, 1071v, 1144, 1310–1311; tamże, nr 71, k. 583; tamże, f. 1882, op. 1, nr 4, k. 47–47v, 77; CAH Wilno, SA 3681, k. 298; tamże, SA 4056, k. 113v; *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie*, pod red. A. Rachuby, Warszawa 2009, s. 384, 388, 446, 676; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 54.

³⁰ J. Bardach, *Miasta na prawie magdeburskim...*, s. 39; Z. Góralski, *Encyklopedia urzędów i godności...*, s. 16, 94, 121; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 21–22, 54; tenże, *Władze Augustowa...*, s. 68.

w październiku i grudniu 1741 oraz w 1742 r.³¹ Najprawdopodobniej w marcu 1743 i na początku 1744 r. urzędował już burmistrz Jerzy Lubowicz. Z 4 czerwca 1744 r. znamy jego następcę – Andrzeja Czaplickiego. Wiceburmistrzem był Tomasz Andryszczyk, a nowym pisarzem miejskim – Piotr Goś. Jesienią tego roku funkcjonował tu gmiński Jakub Barszczewski. W kwietniu 1746 r. włodarzem Filipowa był Michał Minkiewicz. Na początku 1749 r. burmistrzostwo znajdowało się w rękach Franciszka Podbielskiego. Pisarstwem zajmował się Piotr Gosiewski. Latem tegoż roku burmistrzem był ponownie Andrzej Czaplicki (piastował tę funkcję także w czerwcu 1750 r.)³².

Przełom 1751 i 1752 r. to czas burmistrzowania w Filipowie Szymona Iwanickiego. Gmińskim był Mateusz Świeczko. Następnym włodarzem został w 1752 r. Michał Minkiewicz, pełniący tę funkcję i 2 sierpnia 1753 r. Cztery lata później zajmował się tym Franciszek Podbielski. Pisarstwo miejskie spoczywało w rękach Antoniego Tadeusza Wojnowskiego. Franciszek Podbielski (Podbielski) był też burmistrzem 13 listopada 1758 i w 1765 r. Użytkował dwie włóki i cztery morgi gruntu³³. Z czerwca 1765 r. znamy burmistrza Filipowa – Jakuba Barszczewskiego. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych XVIII w. radą kierował Ludwik Minkiewicz, którego w końcu 1789 r. określono byłym burmistrzem. Pisarstwem zajmował się Antoni Perkowski. Uczestniczyli oni w obradach przedstawicieli miast w Warszawie. Z 18 marca 1794 r. znamy burmistrza Macieja Kolejnika (Koleynina)³⁴.

Interesujące zjawisko miało miejsce w Przerośli po śmiertelnej epidemii z lat 1707–1710. Wszyscy mieszkający tu mężczyźni otrzymali jakąś funkcję urzędniczą. Burmistrzem został Piotr Wronowski, a pisarzem – Jakub Waniewski. Trzech pozostałych przy życiu mężczyzn – Stefan Śniatkowski, Szymon Borowski i Kazimierz Babiński – zostało rajcami. W 1728 r. pisarstwem zajmował się Jan Felkierzan. Trzydzieści lat później burmistrzem był Szymon Wawrukiewicz³⁵. Pewien czas przed rokiem 1757 jego następcą został Franciszek Rogala. W 1757 r. burmistrzostwo spoczywało w rękach Mateusza Kryscio. Współpracowali z nim: pisarz Paweł Wasilewski i gmiński Tomasz Szlaszyński. Latem 1760 r. funkcję szefa rady miejskiej w Przerośli pełnił Maciej Rogala. Miał on zastępcę – Pawła Wasilewskiego. Sprawowali oni te urzędy także trzy lata później. Burmistrz Maciej Rogala funkcjonował tu również w czerwcu 1764 r. W 1772 r. burmistrzem

³¹ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 29, k. 225–226, 618–618v; tamże, nr 30, k. 690–691; tamże, nr 31, k. 29–30, 202–203, 368; tamże, nr 49, k. 545v; *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 571, 589, 596–597; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 246; T. Naruszewicz, *Konflikty mieszczań filipowskich...*, s. 92.

³² CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 33, k. 258v, 315–315v, 848–848v, 589–590v; tamże, nr 35, k. 441–442v; tamże, nr 38, k. 65–66v, 177–178, 568; tamże, nr 39, k. 342–342v; T. Naruszewicz, *Konflikty mieszczań filipowskich...*, s. 95.

³³ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 41, k. 22, 593; tamże, nr 42, k. 458; tamże, nr 47, k. 1–4v; tamże, nr 52, k. 623; CAH Wilno, f. 11, op. 1, nr 1092 (SA 3809), k. 24; *Inwentarze starostw i dzierżaw...*, s. 99; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 288.

³⁴ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 52, k. 767–767v; tamże, f. 1761, op. 1, nr 16, k. 159–162; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 268, 284, 299, 301.

³⁵ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 49, k. 534; *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 347, 570–571; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 216; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 44, 61.

Przerośli był z kolei Paweł Teodor Wasilewski, którego zastępował Wojciech Wawrukiewicz. Wiceburmistrz Wawrukiewicz (Wawrykiewicz) był burmistrzem rok i dwa lata później. U schyłku 1789 r. unię miast Rzeczypospolitej podpisało w Warszawie także dwóch przedstawicieli magistratu przerońskiego – pisarz Antoni Nadarzyński i delegat Andrzej Pejcz³⁶.

Herby i pieczęcie miast

Wcześniej herb miejski otrzymał Filipów, któremu 8 września 1570 r. Zygmunt August nadał prawa magdeburskie i raka w herbie. Ostatni z Jagiellonów stwierdził wówczas: „ku któremu prawie ozdobie i pomnożeniu ich pieczęć miejską, raka, naznaczamy i podawamy, i w tymże liście naszym wszystkim obywatelom filipowskim od nas danym takową pieczęć i herb na świadectwo jaśniejsze wyrazić jeśmy raka rozkazali”. Najwcześniejszy znany odcisk pieczęci filipowskiej pochodzi z 1645 r. Prawdopodobnie wykonano ją ok. 1570 r. Pieczęć miała średnicę ok. 29–32 mm³⁷.

O pieczęć filipowską doszło do konfliktu pomiędzy lokalnym starostą a magistratem. 7 stycznia 1764 r. dzierżawca i jego ludzie zajęli siedzibę władz miejskich w Filipowie. Nakazano zastępcy burmistrza oddanie pieczęci, został przy tym kilkukrotnie uderzony w twarz³⁸.

Tłok innej, wielkiej pieczęci filipowskiej Sądu Ordynaryjnego powstał w okresie funkcjonowania Sejmu Wielkiego, ok. 1791–1792 r. Zawierała ona polsko-łaciński napis: „SĄD ORDYNARYJNY PRIMAE INSTANTIAE MIASTA FILIPOWA”. Napisano go majuskułami wzdłuż krawędzi liniowej pieczęci. Wewnątrz znajdowała się owalna tarcza obramiona klasycystycznym kartuszem. Głównym motywem był symbol raka. Tarczę zwieńczała korona o pięciu fleuronach. Wymiary tłoku wynosiły ok. 59 x 52 mm. Pieczęć przestano stosować w połowie 1792 r., gdy władzę w Rzeczypospolitej przejęli targowiczanie. Przechowywano ją w urzędzie Filipowa jeszcze w 1867 r.³⁹

³⁶ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 47, k. 1–4v; tamże, nr 49, k. 552, 927; tamże, nr 52, k. 233–233v; tamże, nr 57, k. 1195; tamże, nr 59, k. 245, 1346v; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 265–267; *Materiały do dziejów Sejmu...*, t. 2, s. 398, 400; E. Rimša, *Pieczęcie miast...*, s. 834; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 54.

³⁷ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762a, k. 20–22; tamże, KRSW, sygn. 4835, k. 185–194; MK, sygn. 410, k. 619–625; CAH Wilno, f. 1073, op. 1, nr 617, k. 46; *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 574–576; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 10, 146–147, 178, 187, 291; J. Drungilas, A. Katilius, G. Milerytė-Japertienė, *Seinų ir Suvalkų kraštas...*, s. 39; M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 22; T. Naruszewicz, *Wpływ osadnictwa dorzecza Douspudy...*, s. 106; E. Rimša, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, s. 453–455; tenże, *Pieczęcie miast...*, s. 391–392; S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 84; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 103.

³⁸ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 52, k. 765v; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 281.

³⁹ CAH Sankt Petersburg, f. 1343, op. 15, nr 336, k. 46; A. Citou, *Heraldyka białoruskich miestau...*, s. 280; E. Rimša, *Pieczęcie miast...*, s. 392–393.

Funkcjonowała też wówczas kolejna, mała pieczęć z napisem: „SAD ORD(Y-NARYINY) PRIMAE INSTA(NTIAE) MI(A)STA FILIPAWA”. Miała owalną tarczę z rakiem i koronę. Jej wymiary wynosiły ok. 42 x 37 mm⁴⁰.

Mocą przywileju króla Stefana Batorego z 23 listopada 1576 r. w herbie Przerośli pojawił się lew za kratą⁴¹. Nie znamy odcisku pieczęci tegoż magistratu. Jedyne znany wizerunek herbu Przerośli widnieje na szlacheckiej pieczęci herbowej miejscowego wójta, pochodzącej z 11 marca 1664 r. Ma ona wygląd ośmioboku o wymiarach 19 x 18 mm. U góry znalazły się inicjały S i P, które oznaczały prawdopodobnie „Sigillum Pereroslensis”. Widnieją tam też symbole lwa. Tarczę zwieńczono herbem chyba z koroną. Była to pieczęć używana przez miejscowych landwójtów. W historiografii funkcjonuje błędna teza Mariana Gumowskiego, że herb nadał Przerośli August III w 1748 r. Ów zasłużony uczoney pomylił czas nadania pieczęci z potwierdzeniem magdeburgii w 1748 r. Pieczęć Przerośli użytkowano m.in. w 1755 i 1764 r.⁴²

Ratusze

Siedziby władz miejskich w Wielkim Księstwie Litewskim charakteryzowały się niedużymi rozmiarami i drewnianą konstrukcją. Niekiedy miały wieżę. W środku znajdowały się sale obrad rady i sądów miejskich oraz chyba pomieszczenia więzienne i narzędziowe. Ratusze budowane u schyłku XVIII w. nabierały stylu klasycystycznego. Miały jedną lub dwie kondygnacje. Część miasteczek organizowała obrady władz w gospodach. W 1791 r. stwierdzono, że mieszczanie mieli gromadzić się w ratuszu, „a gdyby nie było ratusza, lub co jaki zniszczył przypadek, wtedy magistrat oznaczy miejsce przyzwoite na zgromadzenia ludu, dopóki nie stanie ratusz”⁴³.

Środki na wystawienie siedziby władz miejskich w Filipowie zapewniono już w przywileju królewskim z 8 września 1570 r. Nakazano w nim przekazywanie na ten cel dochodów z opłaty targowej. Ponadto przywilej monarszy z 1578 r. gwarantował zezwolenie na wycinkę drzew na budowę ratusza⁴⁴.

⁴⁰ CAH Sankt Petersburg, f. 1343, op. 15, nr 336, k. 46; E. Rimša, *Pieczęcie miast...*, s. 393–394.

⁴¹ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4762a, k. 160–170v, 254; tamże, ZDP, sygn. 3192; CAH Sankt Petersburg, f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v; W. Guzewicz, *Kościół i parafia diecezji elckiej (cz. 19)...*, s. 109; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva...*, t. 3, s. 613; E. Rimša, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės...*, s. 450; J. Totoraitis, *Sūduvos Suvalkijos istorija...*, s. 578.

⁴² AN Wilno, f. 43-15 622; CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 52, k. 233–233v; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 265–267; M. Gumowski, *Herby miast polskich...*, s. 23; E. Rimša, *Pieczęcie miast...*, s. 835.

⁴³ *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. 2, pod red. K. Čerbulėnasa, A. Jankevičienė, V. Levandauskasa, A. Miškinisa, V. Zubovasa, A. Lagunavičiausa, Wilno 1994, s. 541, 545; *Urządzenie Wewnętrzne Miast Wolnych Rzeczypospolitej w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim. Prawo Uchwalone Dnia 24. Czerwca Roku 1791*, [b.m.w.] 1791, s. 5; J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1976, s. 205–207.

⁴⁴ *Akty izdawajemyje...*, t. 1, s. 157–162; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva...*, t. 3, s. 610; K. Łożyński, *Puszcza Grodzieńska...*, s. 290; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 391; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 103–104.

Ratusz w Filipowie funkcjonował z pewnością w 1740 r. Rok później także wzmiankowano o „ratuszu filipowskim”. Dzięki informacjom z 1744 r. wiemy, że był to dość okazały budynek, posiadający co najmniej dwie kondygnacje. W górnej funkcjonowała dzwonnica. Dwa lata później w urzędzie tym skarżyli się np. szlachcice z Łaniewicz⁴⁵. Istniał on również w 1750, 1751 i 1752 r. W 1764 r. ratusz zajął siłą miejscowy starosta Tadeusz Puzyna. Doszło wtedy do wspomnianego konfliktu z wiceburmistrzem Filipowa – Andrzejem Wojnowskim – którego w połowie lat sześćdziesiątych XVIII w. „sprowadziwszy na ratusz dla zeznania inkwizycji in fundum wszadzić kazał”. Po tym starosta wysłał do miasteczka 15 konnych, którzy otoczyli ratusz, „powrózek u dzwonka ucięli” i zamierzali zatrzymać Wojnowskiego, „który [jednak – T.N.] ucieczką salwowany w życiu został”. Siedziba urzędu miejskiego działała w Filipowie jeszcze na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII w. W 1789 r. przeniesiono tu nauczanie szkolne⁴⁶.

Kilka lat po Filipowie również pobliska Przerośl otrzymała wsparcie umożliwiające budowę ratusza (23 listopada 1576 r.). Stefan Batory zwolnił mieszkańców z uiszczania podatków od placów i ogrodów. W zamian zobowiązani zostali m.in. do wystawienia urzędu⁴⁷.

Wiemy, że siedziba władz miejskich istniała w Przerośli w 1740 r. Przyległy teren stał się wówczas miejscem wystąpień ludności. Grożono nawet chyba burmistrzowi i staroście. Ratusz przeroślski wykorzystywany był również przez mieszczan Filipowa (1755). Funkcjonował on także dwa lata później. Dzięki źródłom przechowywanym w Centralnym Archiwum Historycznym w Mińsku wiemy, że włodarze Filipowa zgłaszali swe skargi na starostę filipowskiego także w ratuszu Przerośli w połowie lat sześćdziesiątych XVIII stulecia. Sporządzono wtedy dokumenty „Na urzędzie magdeburii miasta Jego Królewskiej Mości przeroślskim”. Tutejszy magistrat wzmiankowano m.in. w 1772, 1773 i 1774 r. Odrębną siedzibę przy Rynku posiadał wówczas w Przerośli miejscowy wójt. Obiekt ten spalił się przed rokiem 1785. Plan Przerośli z początku XIX stulecia informuje nas o usytuowaniu ratusza na Rynku, naprzeciw ul. Dwornej. Podobnie jak w Filipowie był on drewniany⁴⁸.

⁴⁵ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 29, k. 551v–552; tamże, nr 30, k. 76; tamże, nr 33, k. 836v; tamże, nr 35, k. 441–442v; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 192–193.

⁴⁶ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 39, k. 342v; tamże, nr 41, k. 22; tamże, nr 52, k. 182–182v; 765v, 767v; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 281, 284; Cz. Matusiewicz, *Początki oświaty w Suwałkach i okolicy (do 1795 roku)*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2005, t. 5, s. 158.

⁴⁷ AGAD Warszawa, ZDP, sygn. 3192, tamże KRSW, sygn. 4762a, k. 160–170v; CAH Sankt Petersburg, f. 950, op. 1, nr 387, k. 5v; T. Naruszewicz, *Wpływ osadnictwa dorzecza Douspudy...*, s. 103; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 20.

⁴⁸ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4761, k. 148; tamże, sygn. 4840, k. 67; CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 29, k. 551–552, 621–621v i inne; tamże, nr 47, k. 4–4v; tamże, nr 52, k. 233; tamże, nr 57, k. 1195; tamże, nr 59, k. 973, 1310–1310v; CAH Wilno, f. 1073, op. 1, nr 617, k. 41; tamże, SA 3939, k. 737, 1125; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 265; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 37.

Starostwa

Funkcjonowały tu również dwa niegrodowe starostwa: przeroślskie i filipowskie. Kierowali nimi starostowie, którzy mieli strzec bezpieczeństwa mieszkańców, ogłaszać uniwersały, pobierać podatki. Pełnili władzę sądowniczą, egzekucyjną, skarbową i wojskową. Zarządzali w imieniu króla. Dzierżawa starostw przynosiła duże dochody. W związku z tym często dochodziło do nadużyć. Obsadzanie starostw stanowiło skuteczne narzędzie w polityce wewnętrznej władcy. Władzy starosty podlegali też Żydzi. Starostowie niegrodowi nie musieli mieszkać na obszarze swojej dzierżawy. Wówczas w ich imieniu zarządzali podstarości⁴⁹.

Starostwo filipowskie tworzyło miasto Filipów i część okolicznych miejscowości. O tutejszym dzierżawcy pisano już w przywileju z 1570 r. Inwentarz tegoż starostwa z 1765 r. wymienia: dwór czostkowski, miasto Filipów, przedmieścia: Wólkę, Szafranki, Jemieliste, Olszanek oraz wsie: Czostków, Krzywólkę, Supienie, Czarne i Rakówek⁵⁰.

Pod rokiem 1701 starością filipowską była Katarzyna Kryszpinowa, kasztelanowa trocka. Nie wiemy jednak, czy sprawowała ona zarząd nad starostwem. Niewykluczone, że w 1712 r. funkcję tutejszego starosty pełnił Józef Kierdej. Rok później król nadał ten urząd Krzysztofowi Dominikowi Puzynie. Jego następcą został Michał Puzyna (przynajmniej między rokiem 1729 a 1752⁵¹). Zmarł on w latach pięćdziesiątych XVIII w., a starostwo objęła jego żona Rachela z synami. W 1764 r. starostą był Tadeusz Puzyna, który sześć lat później, jako porucznik husarski, otrzymał formalną nominację od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. W 1775 r. także Sejm potwierdził dzierżawę tegoż starostwa przez Tadeusza Puzynę. Miał ją trzymać przez kolejne pięćdziesiąt lat. Podczas powstania kościuszkowskiego funkcję starosty pełnił tu Józef z Kozielska Puzyna⁵².

W XVIII w. dzierżawcami starostwa przeroślskiego byli: Gerwazy Łaniewski (od 30 kwietnia 1698, 1702), Stanisław Eydziatowicz (1702, 1711), Józef Eydziatowicz (1721), Michał i Ludwika Sawiccy (1727), Jan Michał Sołłohub, Antoni Józef Sołłohub (1737, 1743), Jan Jerzy Flemming (1744, 1751), Jerzy i Katarzy-

⁴⁹ *Metryka Litewska. Księga wpisów nr 131*, opr. A. Rachuba, Warszawa 2001, s. 500; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, wyd. 2, poprawione i uzupełnione przez F.K. Martynowskiego, t. 4, Warszawa 1886, s. 310; Z. Góralski, *Encyklopedia urzędów i godności...*, s. 112–113, 148–149; A. Leszczyński, *Sytuacja prawna Żydów ziemi bielskiej od końca XV wieku do 1795 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1975, nr 4(96), s. 7; H. Samsonowicz, *Historia Polski do roku 1795*, Warszawa 1985, s. 147–148.

⁵⁰ CAH Wilno, f. 11, op. 1, nr 1092 (SA 3809), k. 23v–31v; *Inwentarze starostw i dzierżaw...*, s. 98–132; J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim...*, s. 104.

⁵¹ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4880, k. 63–67; BU Wilno, F57-B53/1316, [b.n.k.]; CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 35, k. 439–439v, 536–537v; tamże, nr 36, k. 295–295v; tamże, nr 39, k. 438; tamże, nr 41, k. 22, 41–41v; *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 570, 582, 588, 590, 592–593; S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 13, Warszawa 1916, s. 92.

⁵² AD Łomża, zesp. IV, sygn. 1106, k. 203; CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 52, k. 182–182v; CAH Wilno, SA 3681, k. 301; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 299, 301; E. Rimša, *Pieczęcie miast...*, s. 391; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 70.

na Konarscy (1754), Aleksander Konarski, Józef Białłozor (od 28 marca 1760), Katarzyna Białłozorowa (ok. 1770, 1775), Jan i Rachela Mejerowie (1775, 1783, 1784), Mejerowa (1789)⁵³.

Ważną rolę w funkcjonowaniu omawianych miast odgrywały też miejscowe szkoły i szpitale. Nie podlegały one jednak władzom miejskim i starostwom, ale rzymskokatolickim parafiom Filipów i Przerośl. Warto w tym miejscu dodać, że nowożytnie szpitale parafialne to raczej domy dla starszych, bezdomnych i biednych osób⁵⁴. Te swego rodzaju przytulki stanowiły wówczas często jedyne miejsca, gdzie potrzebujący mogli uzyskać jakąś pomoc⁵⁵. Oba miasta posiadały szpitale i szkoły, choć w różnych okresach⁵⁶.

Podsumowanie

Badane dwa miasta – Filipów i Przerośl – założono na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale prawa magdeburskie otrzymały już w czasach istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów (odpowiednio w 1570 i 1576 r.). Znajdowały się tuż przy granicy z Prusami Książęcymi.

Początkowo lepiej rozwijał się Filipów, który miał aż cztery przedmieścia i własne gimnazjum z 1585 r. W XVIII w. większy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego osiągnęła jednak Przerośl, która u schyłku istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów dominowała ludnościowo w regionie. Posiadała też najbardziej rozbudowany układ przestrzenny. Dysponowała tylko jednym przedmieściem.

Żydzi wcześniej osiedlili się w Przerośli, bo w drugiej połowie XVII w. Do Filipowa osadnictwo starozakonne dotarło prawdopodobnie dopiero w XVIII stuleciu. Miejscowy magistrat utrudniał jednak rozwój tejże wspólnoty.

⁵³ CAH Mińsk, f. 1711, op. 1, nr 31, k. 396–397v; tamże, nr 33, k. 1043–1044v; tamże, nr 40, k. 469–470v; tamże, f. 1928, op. 1, nr 3, k. 128v; CAH Wilno, f. 694, op. 1, nr 3994, k. 129; tamże, SA 3939, k. 1073v; tamże, SA 4056, k. 113v; MzO Suwałki, AF, F 018; tamże, F 127; *Akty wydawajemyje...*, t. 7, s. 216, 435, 583; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 160; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 50–52.

⁵⁴ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949, s. 379.

⁵⁵ E. Bernacki, *Szpital w Brańsku*, „Białostocczyzna” 1994, nr 36, s. 61; tenże, *Zarys dziejów szpitalnictwa cywilnego w regionie białostockim w latach 1467–1975*, „Białostocczyzna” 1996, nr 44, s. 91; M. Łowmiańska, *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 202.

⁵⁶ AGAD Warszawa, KRSW, sygn. 4761, k. 36; BU Wilno, F57, B53/1316, [b.n.k.]; CAH Wilno, f. 11, op. 1, nr 1092 (SA 3809), k. 24; tamże, f. 694, op. 1, nr 3972, k. 63n.; tamże, SA 3939, k. 737v, 1068; tamże, SA 4056, k. 106; *Lietuvos magdeburginių miestų...*, t. 9, s. 268; P. Krupiński, *Dzieje parafii Filipów...*, s. 28–29; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa djecezy wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912, s. 310–312; tenże, *Wiadomość o szkołach parafialnych w djecezy wileńskiej. Założenie i rozwój szkół parafialnych w djecezy wileńskiej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1908, t. 2, s. 58–60; B. Kviklys, *Mūsų Lietuva...*, t. 3, s. 185, 204, 367, 376, 404n.; Cz. Matusiewicz, *Początki oświaty w Suwałkach i okolicy...*, s. 158; T. Naruszewicz, *Od Janówki, przez Suwałki...*, s. 275, 282; tenże, *Społeczno-religijna rola pierwszych parafii na obszarze dzisiejszej Suwalszczyzny*, „Studia Elckie” 2019, nr 3(21), s. 355; J. Szlaszyński, *Przerośl. Dzieje miasta...*, s. 30, 70.

Kluczowe ośrodki administracji państwowej – siedziby starostów – znajdowały się w różnych miejscach. Starostwo filipowskie miało swój dwór w Czostkowie. Z kolei starostwo Przerośl dysponowało siedzibą dzierżawcy usytuowaną niedaleko miasta. Oba tutejsze starostwa były niegrodowymi. Warto w tym miejscu podkreślić, że w znacznie gorszej sytuacji znaleźli się mieszcianie filipowscy, którzy prowadzili liczne i długotrwałe spory ze swymi starostami. Dzierżawcy nie uznawali wszystkich praw filipowian, którzy składali w związku z tym częste skargi do sądu w Grodnie.

Cechą charakterystyczną zarówno Filipowa, jak i Przerośli było posiadanie dwóch organów władzy miejskiej: ław z wójtami na czele oraz rad z burmistrzami. Zapewniały one względny porządek w miastach oraz możliwość odwoływania się do ich sądów (burmistrzowskiego w sprawach cywilnych i wójtowskiego w sporach karnych). Oba organy miały też swych pisarzy. Do rady przynależeli również gmińscy (przedstawiciele ogółu mieszczan – gminu).

Jako ciekawostkę można przytoczyć fakt, że ogromne straty ludnościowe wynikające z zarazy dżumy z lat 1707–1710 spowodowały objęcie wszystkich funkcji w magistracie Przerośli przez nielicznych ocalałych mężczyzn.

Najważniejszymi osobistościami w miasteczkach byli wójtowie, którzy czerpali w związku z tym dochody z wielu źródeł, także z włók wójtowskich.

Wspominane liczne procesy sądowe sprawiły, że więcej przedstawicieli władz miejskich znamy z XVIII-wiecznego Filipowa. Tamtejsi burmistrzowie i pisarze często wyjeżdżali do powiatowego Grodna w celu złożenia pozwu lub wyjaśnień.

O dużym poczuciu samorządności i sile magistratów obydwu omawianych miast świadczy fakt, że wysłały one swych przedstawicieli do Warszawy w czasie obrad słynnego Sejmu Czteroletniego. Najprawdopodobniej w związku z tym w 1789 r. Przerośl i Filipów wyznaczono ośrodkami Akt uniwersału Rzeczypospolitej Wielkiego Księstwa Litewskiego dla powiatu grodzieńskiego. Publicznie odczytywano w nich ważne zarządzenia polityczne, gospodarcze i wojskowe.

Obydwa miasta posiadały herby, nadane im przez królów polskich. Jako pierwszy otrzymał go Filipów (1570). Wizerunek raka ustanowił w nim Zygmunt August. Z kolei Przerośl wyobrażenie lwa za kratą dostała od Stefana Batorego w 1576 r. Powstały też pieczęcie miejskie. Wizerunki te użytkowane są do dziś.

Ratusze funkcjonowały w tych ośrodkach już najpewniej od drugiej połowy XVI w. Umożliwiły to odpowiednie zapisy w prawach magdeburskich. Filipowska siedziba władz miejskich z połowy XVIII stulecia miała przynajmniej dwie kondygnacje. W wyższej była dzwonnica. Budowle te stawały się często miejscami zaciętych sporów mieszkańców. Służyły także do rozwiązywania konfliktów z miast sąsiednich. W Przerośli wójt miał swą odrębną siedzibę przy Rynku. Tamtejszy ratusz znajdował się w centralnej części placu rynkowego. Magistraty w obu miastach były drewniane.

Ważną rolę spełniały filipowskie i przeroślskie szkoły oraz szpitale (przytułki). Ich prowadzeniem zajmowały się jednak miejscowe parafie rzymskokatolickie.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia:

Akademia Nauk w Wilnie (AN Wilno):

f. 18-148.

f. 43-15 622.

Archiwum Delegatury Służby Ochrony Zabytków w Suwałkach (ADSOZ Suwałki):

Karty ewidencyjne nr 166.

Archiwum Diecezjalne w Łomży (AD Łomża):

zespół I: nr 581.

zespół II: nr 319.

zespół IV: nr 1104, 1105, 1106.

Księga chrztów parafii Janówka z 1652 r.

Księga chrztów parafii Janówka z 1666 r.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD Warszawa):

Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych: nr 4761, 4762a, 4835, 4840, 4880.

Metryka Koronna: nr 410.

Metryka Litewska: nr 195.

Zbiór Dokumentów Pergaminowych: nr 3192, 4336.

Biblioteka Narodowa w Berlinie (BN Berlin):

Krieges Karte der Provinz Neu-Ost-Preussen Enthaltend das nunmehrige Plocker und Bialystoker Cammer Departament Angefertigt in den Jahren 1795 bis 1800.

Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie (BU Wilno):

F57-B53/44.

F57-B53/1316.

Centralne Archiwum Historyczne w Mińsku (CAH Mińsk):

f. 1711, op. 1: nr 29, 30, 31, 33, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 47, 49, 52, 56, 57, 59, 71.

f. 1761, op. 1: nr 16.

f. 1882, op. 1: nr 3, 4.

f. 1928, op. 1: nr 3.

Centralne Archiwum Historyczne w Wilnie (CAH Wilno):

f. 694, op. 1: nr 3515, 3939, 3972, 3994, 4056.

f. 1073, op. 1: nr 617.

SA 3681, 3765, 3809, 3938, 3939.

Centralne Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu (CAH Sankt Petersburg):

f. 950, op. 1: nr 387.

f. 1343, op. 15: nr 336.

Muzeum Narodowe w Krakowie (MN Kraków):

Biblioteka Czartoryskich (BCz.), dz. IV: nr 1775.

Muzeum Okręgowe w Suwałkach (MzO Suwałki):

Archiwum Falka (AF): F 018, 127.

Źródła drukowane:

Akty izdawajemyje Komisijeju, wysoczajsze uczreżdennoju dla razbora drevnich aktow, t. 1, Wilno 1865.

Akty izdawajemyje Wilenskoju Archeograficzskoju Komisijeju, t. 7, Wilno 1874.

Akty izdawajemyje Wilenskoju Komisijeju dla razbora drevnich aktov, t. 21, Wilno 1894.

Inwentarze starostw i dzierżaw powiatu grodzieńskiego 1765, opr. G. Krupiński, Warszawa 2012.

Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai, t. 9: *Berzyňkas, Liudvinavas, Pilypavas*, opr. J. Drungilas, Wilno 2021.

Lietuvos Metrika (1511–1518), ks. 9, Wilno 2002.

Lietuvos Metrika (1566–1574), ks. 51, Wilno 2000.

Lietuvos Metrika (1566–1572), ks. 530, Wilno 1999.

Lietuvos Metrika (1791–1792), ks. 556, Wilno 2005.

Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego, opr. J. Woliński, J. Michalski, E. Rostworowski, t. 2, Wrocław 1957.

Metryka Litewska. Księga wpisów nr 131, opr. A. Rachuba, Warszawa 2001.

Opisy parafii dekanatu Olwita z 1784 roku, opr. T. Naruszewicz, Suwałki 2013.

Piscowaja kniga Grodnenskoj Ekonomii, t. 1, Wilno 1881.

Urządzenie Weewnętrzne Miast Wolnych Rzeczypospolitey w Koronie i w Wielkim Xięstwie Litewskim. Prawo Uchwalone Dnia 24. Czerwca Roku 1791, [b.m.w.] 1791.

Literatura:

Achremczyk S., *Słowo wstępne*, w: *Dzieje Olecka 1560–2010*, Olecko 2010, s. 5–7.

Alexandrowicz S., *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV wieku – I połowy XVII wieku)*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. 1, s. 137–156.

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 3, Warszawa 1846.

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, wyd. 2, poprawione i uzupełnione przez F.K. Martynowskiego, t. 4, Warszawa 1886².

Bardach J., *Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia*, „Kwartalnik Historyczny” 87(1980), z. 1, s. 21–51.

Bernacki E., *Szpital w Brańsku*, „Białostoczczyzna” 1994, nr 36, s. 61–68.

Bernacki E., *Zarys dziejów szpitalnictwa cywilnego w regionie białostockim w latach 1467–1975*, „Białostoczczyzna” 1996, nr 44, s. 90–103.

Bogdan D., *Olecko w latach 1560–1800*, w: *Dzieje Olecka 1560–2010*, Olecko 2010, s. 69–221.

Bystron J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce, wiek XVI–XVIII*, t. 1, Warszawa 1976.

Citou A., *Heraldyka białoruskich miest (XVI – początek XX w.)*, Mińsk 1998.

Czyżewski P., *Wasilków w XVI–XVIII wieku*, w: *Wasilków miasto renesansowej harmonii 1566–2006*, pod red. J. Maroszka, Wasilków 2006, s. 61–144.

Drungilas J., Katilius A., Milerytė-Japertienė G., *Seinų ir Suvalkų kraštas. Kielionių vadovas*, Wilno 2015.

Filipowicz S., *Przywileje dla miasta Suwałk*, „Rocznik Augustowsko-Suwałski” 2006, t. 6, s. 171–183.

Grabski W.J., *300 miast wróciło do Polski*, Warszawa 1960.

Grenz R., *Der Kreis Treuburg Ein ostpreußisches Heimatbuch, Zusammengestellt, im Auftrage der der Kreisgemeinschaft Treuburg*, Lubeka 1971.

Grzelak S., Sztukowski J., *Województwo suwalskie*, Białystok 1982.

Góralski Z., *Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 2000.

Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.

Guzewicz W., *Berżniki jako ośrodek kościelny na Sejneńszczyźnie (zagadnienia wybrane)*, „Civitas ex Lex” 2019, nr 1(21), s. 71–83.

Guzewicz W., *Encyklopedia parafii i kościołów diecezji elckiej*. T. I: *Augustów – Janówka*, Elk 2024.

Guzewicz W., *Encyklopedia parafii i kościołów diecezji elckiej*. T. II: *Jeleniewo – Ruciane-Nida*, Elk 2025.

Guzewicz W., *Encyklopedia parafii i kościołów diecezji elckiej*. T. III: *Rutka-Tartak – Żytkiejmy*, Elk 2025.

Guzewicz W., *Kościół i parafia diecezji elckiej (część 7)*, „Civitas et Lex” 2023, nr 1(37), s. 7–16.

Guzewicz W., *Kościół i parafia diecezji elckiej (część 9)*, „Civitas ex Lex” 2023, nr 3(39), s. 7–19.

Guzewicz W., *Kościół i parafia diecezji elckiej (cz. 19)*, „Studia Elckie” 2024, nr 1, s. 107–122.

Herbst S., *Analiza układu przestrzennego miasta Sejny*, w: *Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej*, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1963, s. 223–230.

Jaśkiewicz A., *Filipów*, „Jaćwing” 2014, nr 1(8), s. 21–22.

Kahan B., *100 years of the Suwalk Jewish Community*, w: *Jewish Community Book Suwalk and Vicinity: Baklerove, Filipove, Krasnopol, Psheroshle, Puns, Ratzk, Vizhan, Yelineve* (streszczenie w języku angielskim), Tel Aviv 1989.

Kłapkowski W., *Fundacja i uposażenie kościołów w Przzerośli i Puńsku*, „Ateneum Wileńskie” 13(1938), z. 1, s. 217–229.

- Kotyńska-Stetkiewicz J., Kułak A., Ryżewski G., Wróbel M., *Neogotyckie kościoły województwa podlaskiego*, pod red. G. Ryżewskiego, t. 1, Białystok 2017.
- Kviklys B., *Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*, t. 3, Wilno 1991.
- Kurczewski J., *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, Wilno 1912.
- Kurczewski J., *Wiadomość o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej. Założenie i rozwój szkół parafialnych w diecezji wileńskiej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” 1908, t. 2, s. 17–64.
- Laszuk A., *Zaścianki i królewszczyny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998.
- Leszczyński A., *Sytuacja prawna Żydów ziemi bielskiej od końca XV wieku do 1795 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1975, nr 4(96), s. 3–36.
- Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. 2, pod red. K. Čerbulėnasa, A. Jankevičienė, V. Levandauskasa, A. Miškinisa, V. Zubovasa, A. Lagunavičiaus, Wilno 1994.
- Łowmiańska M., *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*, w: *Dwa doktoraty z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, Poznań 2005, s. 149–331.
- Łożyński K., *Puszcza Grodzieńska, jej kolonizacja oraz podziały w XVI wieku*, w: *Puszcze wielkoksiańskie na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2007, s. 249–304.
- Matusiewicz A., *Andrzej Wiszowaty, arianin*, w: *Biografie suwalskie*, Suwałki 1993, s. 89.
- Matusiewicz Cz., *Początki oświaty w Suwałkach i okolicy (do 1795 roku)*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2005, t. 5, s. 155–162.
- Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1, pod red. M. Siuchnińskiego, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.
- Michalski J., *Miasta polskie w XVIII wieku*, w: *Miasta polskie w Tysiącleciu*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965, s. 65–96.
- Nalepa J., *Stabo – jaćwieńska nazwa Jeziora Kamienego na Suwalszczyźnie*, „Rocznik Białostocki” 1981, t. 15, s. 141–149.
- Naruszewicz T., *Administracja i funkcjonowanie klasztornych miasteczek Sejn i Suwałk w drugiej połowie XVIII wieku*, „Civitas et Lex” 2025, nr 1(45), s. 23–44.
- Naruszewicz T., *Konflikty mieszczan filipowskich w latach czterdziestych XVIII wieku*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2010, t. 10, s. 91–96.
- Naruszewicz T., *Od Janówki, przez Suwałki, Kalwarię, Witkowyszki, do Pilwiszek. Obszar dekanatu Olwita do końca XVIII wieku*, Suwałki 2020.
- Naruszewicz T., *Rozwój miasteczek z obszaru dzisiejszego powiatu suwalskiego w XVI–XXI wieku*, materiały z konferencji naukowej w Bakalarzewie z 13 lipca 2014 roku (w ramach obchodów 500-lecia Bakalarzewa): *Dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego na dawnym pograniczu polsko-litewsko-pruskim*, „Rocznik Augustowsko-Suwalski” 2014, t. 14, s. 155–170.
- Naruszewicz T., *Spółeczno-religijna rola pierwszych parafii na obszarze dzisiejszej Suwalszczyzny*, „Studia Elckie” 2019, nr 3(21), s. 343–361.
- Naruszewicz T., *Wpływ osadnictwa dorzecza Douspudy (Douszpudy, Dowspudy, Rospudy) na przemiany środowiska naturalnego do XVII wieku*, „Studia Podlaskie” 2012, t. 20, s. 91–127.
- Nowalski S.A., *Monografia miasta Suwałk*, Kraków 1880.
- Orłowicz M., *Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim*, Białystok 1937.
- Oxford. Wielka Historia Świata. Polska*, t. 33, Warszawa [b.r.w.].
- Podhorodecki L., *Historia nowożytna XVI–XVIII w. dla szkół średnich*, Warszawa 2000.
- Pokropek M., *Ludowe tradycje Suwalszczyzny*, Suwałki 2010.
- Ptaśnik J., *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949.
- Rimša E., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Wilno 1999.
- Rimša E., *Pieczczę miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, tłum. J. Sienkiewicz, Warszawa 2007.
- Rospond S., *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.
- Samsonowicz H., *Historia Polski do roku 1795*, Warszawa 1985.
- Szlaszyński J., *Cmentarz w Przerośli*, „Jaćwież” 2000, nr 10, s. 12–13.

- Szlaszyński J., *Przerośl. Dzieje miasta i gminy*, Przerośl 2009.
- Szlaszyński J., *Władze Augustowa w okresie przedrozbiorowym*, „Rocznik Augustowsko-Suwański” 2001, t. 1, s. 67–74.
- Śliwiński J., *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkopsiadające puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010.
- Śliwiński J., *Samorządne podziały administracyjne puszczy, w: Puszcze wielkopsiadające na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, pod red. J. Śliwińskiego, Olsztyn 2007, s. 153–178.
- Totoraitis J., *Sūduvos Suvalkijos istorija*, t. 1, Kowno 1938.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 13, Warszawa 1916.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo trockie*, pod red. A. Rachuby, Warszawa 2009.
- Wąsicki J., *Pruskie opisy miast polskich z końca XVIII wieku. Departament białostocki*, Poznań 1964.
- Wiśniewski J., *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku*, w: *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1965, s. 51–132.

Opracowania rękopiśmienne i maszynopisy:

- Krupiński P., *Dzieje parafii Filipów do końca XVIII wieku* [praca magisterska napisana w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku pod kierunkiem prof. S. Alexandrowicza i dr. J. Maroszka, obroniona w 1999 r.].
- Matusiewicz Cz., *Maszynopis i rękopis zarysu dziejów dekanatu Przerośl vel Olwita*, (Wstęp, erekcja i uposażenie kościołów dekanatu Przerośl, czyli Olwita), [b.n.s.] (w posiadaniu A. Matusiewicza).